MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRİNGİNG

UOT 373

Laləzər Kazım qızı Cəfərova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
Məktəbəqədər təhsilin inkişafı şöbəsinin müdiri,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Əməkdar müəllim
https://orcid.org/0000-0002-2620-2351
https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91(1).31-35

İNKİŞAFETDİRİCİ TƏHSİL MÜHİTİ UŞAQLARIN SUBYEKTİVLİYİNİN İNKİŞAF AMİLİ KİMİ

Лалазар Кязым гызы Джафарова
заведующая отделом развития дошкольного образования
Института Образования Азербайджанской Республики,
доктор философии по педагогике, доцент,
Заслуженный учитель
https://orcid.org/0000-0002-2620-2351

РАЗВИВАЮЩАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ СУБЪЕКТИВНОСТИ ДЕТЕЙ

Lalazar Kazim Jafarova
head of the development department of preschool education at
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor,
Honored teacher
https://orcid.org/0000-0002-2620-2351

DEVELOPMENTAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S SUBJECTIVITY

Xülasə. Bu məqalədə fərdin sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı məsələlər təhlil edilir. Təhsil mühiti onun subyektlərinin şəxsiyyətinin inkişaf amili kimi qəbul edilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların subyektivliyini inkişaf etdirmək üçün imkanlar sistemi kimi inkişafetdirici təhsil mühitini başa düşmək üçün müxtəlif yanaşmalar nəzərdən keçirilir. Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartlarının tətbiq edildiyi keçid şəraitində erkən uşaqlıq dövrünün təhsil mühitinin əsas komponentləri, uşağın subyektiv mövqeyə yiyələnməsinə dair təhsil mühiti diqqət mərkəzindədir. Sübut edilmişdir ki, uşağın fəaliyyətdəki subyektiv mövqeyi artıq məktəbəqədər yaşda uğurla inkişaf etdirilə bilər, onun inkişafının bütövlüyünü, məktəbəqədər yaşlı uşağın ətrafdakı reallığa cəlb edilməsini və onda yaratmaq imkanını müəyyən edir. Məqalədə qeyd edilir ki, aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ətraf mühitin öyrənilməsi təhsil prosesinin hər bir subyektinə təsir göstərir. Onun keyfiyyəti uşaqların şəxsi inkişafına, o cümlədən intellektual, sosial və şəxsi komponentlərinə təsir göstərir. Erkən yaşda inkişafetdirici təhsil mühiti məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda subyektivliyin inkişafını artırır, şəxsiyyətin sistemli keyfiyyəti və sərbəstlik, müstəqillik, yaradıcılıq, ətraf mühitlə konstruktiv qarşılıqlı əlaqə, motivasiya və aktivləşdirməni mənimsəməklə özünü tənzimləmək istəyi kimi atributiv xüsusiyyətləri və subyektivliyin istiqamətləndirici funksiyalarını özündə cəmləşdirir.
Açar sözlər: *İnkişafetdirici mühit, təhsil mühiti, məktəbəqədər dövr, subyektivlik, yaradıcı mühit, tərbiyəçi-müəllim*

Резюме. В данной статье анализируются вопросы, связанные с взаимодействием личности и социальной среды. Образовательная среда рассматривается как фактор развития личности ее субъектов. Рассмотрены различные подходы к пониманию образовательной среды как системы возможностей развития субъектности дошкольников. В переходных условиях применения государственных стандартов дошкольного образования в центре внимания находятся основные компоненты образовательной среды раннего детства, образовательная среда приобретения субъектной позиции ребенка. Статья содержит описание результатов исследования влияния образовательной среды на овладение ребенком субъектной позиции. Доказано, что субъектная позиция ребенка в деятельности может успешно развиваться уже в дошкольном возрасте, определяя целостность его развития, вовлеченность дошкольника в окружающую действительность и возможность творить в ней. Анализ результатов эмпирического исследования показали, что изучение окружающей среды влияет на каждого субъекта образовательного процесса, на личностное развитие детей, включая его интеллектуальную, социальную и личностную составляющие. Образовательная среда раннего детства способствует развитию субъектности дошкольников, являясь системным качеством личности и интегрируя такие атрибутивные характеристики, как свобода, самостоятельность, креативность, конструктивное взаимодействие с окружающей средой, стремление приобрести саморегуляцию через овладение мотивирующими и активизирующими свойствами.

Ключевые слова: *развивающая среда, образовательная среда, дошкольный период, субъектность, творческая среда, педагог-воспитатель*

Summary. In this article, the issues related to the interactions between an individual and the social environment are analysed. The educational environment is seen as a factor for the development of the personality of its subjects. Various approaches to understanding the educational environment as a system of opportunities for developing the subjectivity of preschool children are considered. In the transitional conditions where the State Standards of Preschool Education are applied, the main components of the educational environment of early childhood, the educational environment for the acquisition of the child's subjective position, are in focus. The article contains a description of the results of a study on the influence of the educational environment on the child's mastery of a subjective position. It is proved that the child's subjective position in the activity can be successfully developed already at the preschool age, determining the integrity of his/her development, and the involvement of the preschool child into the surrounding reality and the opportunity to create in it. Analysis of the results of the empirical study has demonstrated that studying the environment affects each subject of the educational process. Its quality affects the personal development of children, including its intellectual, social, and personal components. The educational environment of early childhood enhances the development of subjectivity in preschool children, being a systemic quality of personality and integrating such attributive characteristics as liberty, independence, creativity, constructive interaction with the environment, desire to acquire self-regulation through mastering the motivating, and activating and directing functions of subjectivity.

Key words: *Developmental environment, educational environment, preschool period, subjectivity, creative environment, educator-teacher*

Müasir tәhsilin, o cümlәdәn mәktәbәqәdәr tәhsilin әsas mәqsәdi uşaq şәxsiyyәtinin daxili potensialı vә onun subyektiv mahiyyәtinin formalaşmasıdır. Hazırda respublikamızda mәktәbәqәdәr tәhsilә dair dövlәt tәlәblәrinә uyğun olaraq, tәhsil mühitinin tәşkilinә yeni yanaşmalar tәtbiq edilir ki, bununla da hәlә dә rast gәlinәn, sәrt tәnzimlәnәn fәaliyyәtlәr sistemi lәğv edilmәli vә uşaqlarla işin sәmәrәli formaları müәyyәnlәşdirilmәlidir. Belә yanaşma bizә mәktәbәqәdәr tәhsildә tәhsil mәqsәdlәrimizә çatmağa imkan verәcәk. Mәlum olduğu kimi, mәktәbәqәdәr tәhsil uşaq şәxsiyyәtinin әsaslarının qoyulduğu vә inkişafı, ömürboyu tәhsilin vahid sistemindә ilkin hәlqәdir. Bu, potensial uşaqlıq imkanları vә sıx qavrayış dövrüdür.

Digәr yaş dövrlәri ilә bәrabәr, böyük mәktәbәqәdәr yaş dövrü mahiyyәtcә sürәtli zehni inkişafın bir mәrhәlәsidir. Mәhz 5-6 yaşda psixofizioloji funksiyaların tәkmillәşmәsindәn başlayaraq yeni mürәkkәb şәxsi keyfiyyәtlәrin formalaşmasının yaranması ilә bütün sferalarda kardinal dәyişikliklәr baş verir. Böyük mәktәbәqәdәr yaşlı uşaqlarda qavrayışın inkişafında әsas amil obyekt görüntülәrindәn sensor standartlara – әsas xassә növlәrinin ümumi qәbul

edilmiş anlayışlarına keçiddir. Altı yaşa yaxın uşaq sosial obyektlərin seçmə qavrayışını inkişaf etdirir (Batyuta, 2013).

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində yaradılan inkişafetdirici təhsil mühiti məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda subyektivliyin inkişafı üçün yaş imkanlarının reallaşdırılmasını müəyyən edir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin inkişafetdirici təhsil mühitinə aşağıdakı komponentlər daxildir: pedaqoji proses iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsi; inkişafetdirici subyekt-məkan mühiti; və məktəbəqədər təhsilin məzmununun artırılması (Harms et al., 2005).

Pedaqoji cəhətdən düzgün qurulmuş təhsil mühitini təşkil etməklə biz məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla inkişafetdirici təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyini optimallaşdırmalıyıq. Bu zaman təhsil mühiti inkişafetdirici mühitə çevrilir. Bu xüsusilə o zaman səmərəli olur ki, bu mühit birincisi, subyektin bütün iyerarxik səviyyələrdə ehtiyaclarını ödəmək və inkişaf etdirmək üçün, ikincisi, şəxsiyyət üçün sosial dəyərlərə yiyələnmək və qismən onları daxili dəyərlərə çevirməyə imkan verir. Konkret təhsil mühitinin verdiyi bu cür imkanların varlığı onun inkişaf edən psixoloji və pedaqoji potensialını təşkil edir (Yasvin, 2001). Əsas diqqət müstəqilliyə, uşağın yaradıcılıq potensialının intensivləşdirilməsinə və aktiv mövqeyinin inkişafına yönəlməlidir. İnkişafetdirici təhsil mühitinin mühüm komponentləri mövcuddur ki, bunların nəzərə alınması çox mühümdür. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin inkişafetdirici təhsil mühitinə aşağıdakı komponentlər: pedaqoji proses iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsi; inkişafetdirici subyekt-məkan mühiti; məktəbəqədər təhsilin məzmununun zənginləşdirilməsi (Harms et al., 2005) daxildir.

Beləliklə, uşaq bağçasının təhsil məkanı onun komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində inkişafetdirici təhsil mühiti kimi çıxış edir və müəyyən xüsusiyyətlərlə:

• çeviklik, fərdin, ətraf mühitin və cəmiyyətin dəyişən ehtiyaclarına uyğun olaraq təhsil strukturlarının tez dəyişmək qabiliyyəti kimi;

• onun tərkib elementlərinin fəaliyyətinin davamlılığı, qarşılıqlı əlaqəsi və ardıcıllığı;

• cəmiyyətin təhsil xidmətlərinə olan tələbatına uyğun olaraq inkişafetdirici mühitin dəyişməsini nəzərdə tutan dəyişkənlik;

• inteqrasiya, onun tərkib strukturlarının qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirməklə təhsil problemlərinin həllini təmin etmək;

• idarəetmədə təhsilin bütün subyektlərinin geniş iştirakını, təhsil formalarının demokratikləşməsini, tərbiyəni və qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutan açıqlıq;

• tərbiyəçi-müəllimin xüsusi mövqeyi kimi pedaqoji dəstəyə əsaslanan təhsil prosesinin bütün subyektlərin birgə fəal ünsiyyətinə istiqamətlənmə ilə xarakterizə olunur.

Yaradıcı şəxsiyyətin inkişafı üçün ən optimal mühit yaradıcı mühitdir. Yaradıcı mühit ətrafdakı reallığı fəal şəkildə mənimsəmək və dəyişdirmək bacarığı, yüksək özünə inamı, açıqlığı, mühakimə və hərəkət azadlığı ilə xarakterizə olunan insanlar yetişdirir. Onlardan birində məktəbəqədər yaşlı uşaqlara maksimum fəaliyyət azadlığı verilir, digərində, əksinə, məktəbəqədər yaşlı uşaqların hərəkətləri əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşır, onlardan böyüklərin göstərişlərinə əməl etmələri gözlənilir. Bu yanaşmaların hər ikisinin ciddi çatışmazlıqları var. Birinci halda, uşaqlar öz imkanları daxilində hərəkət edir və yaradıcı şəkildə inkişaf edirlər. Bununla belə, bu, məşğələnin məzmun strukturunun sərt məntiqi ilə tənzimlənən, uşaqların maksimum standartlaşdırma vəziyyətində olduqları məktəbdə təhsil üçün tələb olunan yüksək səviyyəli uşaq inkişafına zəmanət vermir. Bu problemin həllinin ən ekstremal yolu kimi məktəbə hazırlıq mərhələsində bəzi müəllimlər tərəfindən məktəb kurikulumu geniş şəkildə tətbiq edilir. Əks halda, uşaqlar əlçatan formalarda özünü reallaşdırma və şəxsi inkişaf imkanlarını itirirlər. Bu baxımdan, məktəbəqədər təhsil sistemində uşağın şəxsiyyətinin inkişafı problemi ilə qarşılaşırıq (Veraksa, 2008).

Nəticə etibarilə, fəaliyyət-subyekt kimi insan davranışının xüsusiyyətlərinin təzahür zəncirinə çevrilir: emosional komponentlər, fəaliyyət subyektinə münasibət, maraq və seçicilik kimi görünə bilər; emosional və fəaliyyətə əsaslanan komponent təşəbbüs əsasında formalaşır və fəaliyyətin özünün motivini təmsil edir; fəaliyyətə əsaslanan komponent seçicilik və ya seçim azadlığı ilə seçilir, o, insanın muxtariyyəti, müstəqilliyi və yaradıcılığı ilə xarakterizə olunur. Buna görə də, fəaliyyət subyektinin mövqeyini fəaliyyətin həyata keçirilməsinin sərt

stereotipləri olmayan və təzahürləri ilə xarakterizə edə bilərik. Çünki məqsədə çatmağın yollarını və vasitələrini seçmək imkanı var. Ətraf mühit, yaşın genetik vəzifələrinin həyata keçirilməsinə kömək edərsə, inkişafa çevrilir. Bu, uşağın sürətli inkişaf tempinin "proksimal inkişaf zonasına" tez bir şəkildə yenidən yönəldilməsini tələb etdiyi erkən qruplar üçün xüsusilə vacibdir. Erkən yaş körpənin müxtəlif fəaliyyətlərin elementar əsasları ilə tanış olduğu ilkin mərhələdir. Ətraf mühitə şəxsi münasibət formalaşmağa başlayır və yaradıcılıq üçün ilkin şərtlər yaranır. Mühit körpənin və erkən uşaqlıq dövrünün hər bir mikro dövründə uşağın özünün imkanları nəzərə alınmaqla təşkil edilməlidir. Hər bir məşğələ, həm də mövzu üzrə spesifik inkişaf mühiti yaradılarkən gender xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, mühiti qızlar və oğlanlar üçün həm ümumi, həm də xüsusi materialla təmin etmək lazımdır. Həm işdə, həm də oyunda oğlan və qızların maraqlarını nəzərə alan materiallar lazımdır. Oğlanlara taxta ilə işləmək üçün alətlər, qızlara tikişlə işləmək üçün ləvazimatlar lazımdır, Oyunda yaradıcı bir fikir inkişaf etdirmək üçün qızlara qadın geyimləri, zərgərlik əşyaları, məişət əşyaları, yaylıqlar, çantalar, çətirlər və s., oğlanlar üçün – hərbi formanın detalları və silahları, Azərbaycanın milli qəhrəmanları, müxtəlif texniki oyuncaqlar və s. seçilməlidir. İnkişafetdirici əşyavi-məkan mühiti, uşağın idraki, mənəvi və fiziki cəhətdən inkişafının məzmununu funksional olaraq modernləşdirən hər bir uşağın fəaliyyətinin maddi obyektləri sistemidir. Məktəbəqədər təhsil proqramını (kurikulumunu) həyata keçirən müəssisədə əşyəvi inkişafetdirici mühit təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün ən mühüm meyarlardan biridir. Bu, uşağın hərtərəfli inkişafı və cəmiyyətdə uğurlu sosiallaşması üçün mühitin əhəmiyyətindən irəli gəlir. Həmçinin inkişafetdirici mühitin təşkili üçün materiallar və avadanlıqlar keyfiyyət sertifikatına malik olmalı, gigiyenik, pedaqoji və estetik tələblərə cavab verməlidir. Pedaqoji cəhətdən ən qiymətlisi aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olan oyuncaqlardır:

 Çoxfunksiyalılıq. Oyuncaqlar uşağın planlarına və oyunun süjetinə uyğun olaraq müxtəlif funksiyalarda çevik şəkildə istifadə edilə bilər. Beləliklə, oyuncaq yaradıcılıq, təxəyyül, təfəkkürün simvolik funksiyası və s. inkişafına kömək edir.

 Oyuncaqlardan birgə fəaliyyətlərdə istifadə etmək imkanı. Oyuncaq bir qrup uşaq tərəfindən eyni vaxtda istifadə üçün uyğun olmalıdır və s.

Məktəbəqədər təhsil üçün dövlət standartına uyğun olaraq, təhsil proqramının məzmunu müxtəlif fəaliyyət növlərində uşaqların şəxsiyyətinin, motivasiyasının və qabiliyyətlərinin inkişafını təmin etməli, müəyyən inkişaf və təhsil sahələrini təmsil edən aşağıdakı: Fiziki inkişaf, sağlamlıq və təhlükəsizlik; İdraki inkişaf; Estetik-yaradıcı inkişaf və Sosial-emosional inkişaf. struktur bölmələrini əhatə etməlidir

İnkişafetdirici təhsil mühitinin məzmunu müəyyən bir inkişaf sahəsi daxilində pedaqoji problemlərin həlli imkanını təmin edəcək şəkildə seçilir. Standart hər bir təhsil sahəsinin spesifik məzmununu müəyyən edir. İnkişaf sahələrinin məzmunu uşaq bağçası qrupunun mühitində əks olunmalıdır. "İnkişafetdirici əşyavi-məkan mühiti məktəbəqədər yaşlı uşaqların hər yaş mərhələsinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq onların inkişafı, inkişafındakı nöqsanların xüsusiyyətləri və korreksiyası nəzərə alınmaqla, sağlamlıqlarının qorunması və möhkəmləndirilməsi üçün xüsusi təşkil olunmuş məkan (otaqlar, sahə və s.), material, avadanlıq və inventarla təmsil olunan təhsil mühitinin bir hissəsidir.

İnkişafetdirici əşyavi-məkan mühiti məzmunca zəngin, dəyişdirilə bilən, çoxfunksiyalı, variativ, əlçatan və təhlükəsiz olmalıdır. Ətraf mühit yalnız uşağın həyatı üçün əlverişli şərait yaratmır, həm də uşaqların fəaliyyətinin birbaşa təşkilatçısı rolunu oynayır və təhsil prosesinə təsir göstərir. Əşyavi-məkan mühitinin rolunun bu əhəmiyyəti onun təşkilinə pedaqoq tərəfindən səriştəli və yaradıcı yanaşmanı müəyyən edir. İnkişafetdirici mühit uşaq şəxsiyyətinin inkişafının vahid prosesində stimullaşdırıcı, hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir, şəxsi inkişafı zənginləşdirir və çoxyönlü qabiliyyətlərin erkən təzahürünü təşviq edir. Uşaq şəxsiyyətinin zənginləşdirilmiş inkişafı birbaşa uşağı maraqlandıran, fərdi qabiliyyətlərinin təzahürü: uşağın gördükləri və eşitdiklərini (maddi və sosial aləm) dərk etmək və həyatdakı müxtəlif hadisələrə emosional reaksiya vermək bacarığı, fərdin oyunlarda, ünsiyyətdə, rəsm və quraşdırmada toplanmış qavrayış və bilik təcrübəsini yaradıcı şəkildə nümayiş etdirmək istəyi ilə xarakterizə olunur. Zənginləşdirilmiş inkişaf hər bir uşağın bütün

potensial fərdi imkanlarının inkişafıdır. Əlbəttə ki, inkişafetdirici mühitdə olan uşaqlar idrak və şəxsi inkişaf üçün ən yüksək potensiala malikdirlər və inkişafetdirici təhsil mühiti uşaqların subyektivliyinin inkişaf amili kimi çıxış edir.

Problemin aktuallığı. Məktəbəqədər təhsil proqramını (kurikulumunu) həyata keçirən müəssisədə əşyavi inkişafetdirici mühit təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün ən mühüm meyarlardan biridir. Pedaqoji cəhətdən düzgün qurulmuş təhsil mühitini təşkil etməklə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla inkişafetdirici təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyini optimallaşdırmaq mümkündür. Bu zaman təhsil mühiti inkişafetdirici mühitə çevrilir.

Problemin yeniliyi. Erkən yaşda inkişafetdirici təhsil mühiti məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda subyektivliyin inkişafını artırır, şəxsiyyətin sistemli keyfiyyəti, sərbəstlik, müstəqillik, yaradıcılıq, ətraf mühitlə konstruktiv qarşılıqlı əlaqə, motivasiya və aktivləşdirməni mənimsəməklə özünü tənzimləmək istəyi kimi atributiv xüsusiyyətləri və subyektivliyin istiqamətləndirici funksiyalarını özündə cəmləşdirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində yaradılan inkişafetdirici təhsil mühiti məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda subyektivliyin inkişafı üçün yaş imkanlarının reallaşdırılmasını müəyyən edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan – 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. 02 fevral, – 2021.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 24 oktyabr, – 2013.
3. 15-38.Veraksa, N.E. & Veraksa A.N. (2008). Project activity of preschool children.
4. Yasvin, V.A. (2001). Educational environment: from modeling to design. Moscow: Meaning.
5. Harms, T., Clifford, R.M., & Cryer, D. (2005). Early Childhood Environment Rating Scale (ECERS-R) Revised Edition.

E-mail: l.cafarova@mail.ru

Rəyçilər: *ped.elm.dok.* **Ş.A. Baxışova,**
ped.ü.fəls.dok. **X.A. Həmidova**
Redaksiyaya daxil olub: 20.12.2023